

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ КИЙИМ-КЕНШЕК АТАМАЛАРЫНЫҢ ЖАСАЛЫҰ УСЫЛЛАРЫ

Қ.Зайрова – филология илимлері бойынша философия докторы
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлік университети

Таянч сўзлар: грамматика, морфология, морфема, лексема, лексик омонимия, конверсия, лексика-семантик усул, аффиксация усули, сўз қўшилиш усули, кийим-кечак номлари ва ҳ.к.

Ключевые слова: грамматика, морфология, морфема, лексема, лексическая омонимия, конверсия, лексико-семантический метод, метод аффиксации, способ добавления слова, наименования предметов одежды и т.п

Key words: grammar, morphology, morpheme, lexeme, lexical homonymy, conversion, lexical-semantic method, affixation method, way of adding a word, names of clothing items, etc.

Кирисиў. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде жаңа сөзлер аффиксация, сөз қосылыў, лексика-семантикалық (транспозиция), лексика-синтаксислик (лексикализация) усуллар менен жасалады. Бул усуллар қарақалпақ әдебий тилинде сөз жасаўдың өнимли усуллары болып, бирақ кийим-кеншек атамаларын жасаўда усы сөз жасаў усулларының барлығы теңдей өнимли емес. Кийим атамаларының өзине тән өзгешеликлерине байланысly олардың жасалыўында да белгили дәрежеде айрықшалықлар бар.

Қарақалпақ тилиндеги кийим-кеншек атамаларына тийисли материалларды анализлегенимизде олардың жасалыўында: *лексика-семантикалық, аффиксация усулы* хәм *сөз қосылыў усуллар* қатнасауынын көремиз.

Лексика-семантикалық усул. Бул усул өзине тән өзгешеликлері менен ажыралып турады. П.Нажимовтың мийнетинде жаңа лексикалық бирлик жасаўда конверсия усулы хәм лексика-семантикалық усулларды «сөз жасаўдың семантикалық усулы» деп бир терминге бириктирип атаў мақсетке муўапық болады деп көрсетеди [1:101].

Лексика-семантикалық усул тийкарында жаңа лексикалық бирликлер тилде бурыннан бар болған сөзлердің семантикасын өзгертиў нәтийжесинде пайда болады. Мәселен, *шолақ* тийкарынан қолы жоқ майып адамды билдиреди. Ал, семантикалық жақтан ол мәнисин өзгертип, кийим атамасына өтеди. Кийимнің де жеңи жоқ болғаны семантикалық жақтан кийим атамасына аўысқан. Бундай мысалларға: *шаршы* (көлем жағынан кишкене, шағын дегенди аңлатады) – *шаршы* көлеми кишкене орамал, *жупқа* (жуқа мәнисин билдиретуғын келбетлик сөз) – *жупқа* қыз-келиншеклердің басына тартатуғын орамалдың түри, *желек* – бурынғы ўақытта келиншеклердің басына жамылатуғын кийими болған, *желек* (1.аттың жабыўы; 2. Есиктиң ишки тәрәпинен тутылған шымылдық), *көмпей* (қандай да бир заттың көмпейиўи, белгиси) – *көмпей* (фуфайка) үстиге кийетуғын келте қыс кийим, *сеңсең* (қозының өскин териси) – *сеңсең* (қырқылмаған қойдың терисинен исленген тон), *сырмақ* (қандай да бир нәрсени сырып тигиў) – *сырмақ* таўардың ишине пахта, жүн салып тигилген үстки кийим, гүпи, *гүртеше* (аўызеки тилде кишкене бала мәнисинде жумсалады) – *гүртеше* пахта, жүн салып сырылған жеңсиз (балалардың

тутас тигилген бастан кийгизилетуғын жыллы кийими) кийим түри сыяқлы кийим атамаларын келтириўимизге болады.

Бир сөздің еки мәниге бөлиниў хәрекетиниң социаллық саналылығы, оның тил нормасына қабылланыўы ямаса бийкарланыўы лексикалық омонимияның тийкарғы критерийи есапланады. Сонлықтан, сөз жасаўдың лексика-семантикалық усулы дегенде бир улыўмаластырыўшы белгиниң жойылыў хәм көп мәнили сөзлердің бир неше шөлкемлестириўши орайының пайда болыўы нәтийжесинде пайда болған омонимлер түсиниледи. Бул өз-өзинен жаңадан жасалған сөздің бурынғы семасиологиялық системадан шығып, жаңа лексикалық бирлик сыпатында турақласыўына алып келеди [1:98-99]. Мысаллардан көринип турғанындай, жаңа сөзлер сеслик дүзилисин сақлап қалады, бирақ мәниси өзгереді. Улыўма қолланылыўшы сөзлердің ески

сеслик қабығы жаңа мазмун менен толықтырылады хәм жаңа семантикалық мәниге ийе болып, бул омоним сөзлердің жасалыўына алып келеди. Жоқарыда келтирилген *сырмақ, көмпей, шарық* (ийириў) атамалары атаўыш фейиллер формасы менен жасалған.

Қарақалпақ тилиндеги кийим-кеншек атамаларының және бир лексика-семантикалық өзгешелигиниң бири – бул сөзлердің көпшилиги улыўма халық тилиндеги сөзлердің метафоризацияланыўы арқалы пайда болғаны хәм усы тийкарда олар жаңа сөз номинациясына ийе болады хәм сәйкес атама сыпатында сөзлик курамға келип қосылады.

Сөз мәнисиниң аўысыўының ең кең тарқалған түри метафоралық аўысыў есапланады. Метафоралық аўысыў берилген сөз бенен белгиленген объектти қандай да бир басқа объект пенен салыстырыў нәтийжесинде жүзеге келеди. Мәселен, *мәшкеби* – мәштиң сыртқы қабығына уса шапанның түри, *ийтқулақ* – малақайдың қулақты жаўып туратуғын жери ийттиң қулағына уксатыў нәтийжесинде пайда болған. Соңғы дәўирде аўызеки тилимизде кийимнің материалларын қандай да бир нәрсеге усатыў тийкарында атаў жийи ушырасады. Мәселен, *пышықбасқан, бесжапырақ, бузаўжалаған, тасбасқан, ғыжым* – материаллардың атамалары да усаылық тийкарында пайда болған атамалар. Сондай-ақ, рус тили арқалы аңлатылатуғын *тигровка* –

жолбарыс терисине уксатыў тийкарында пайда болған атама.

Кийим-кеншек атамаларының семантикалық усулда жасалыўы грамматикалық усулға қарағанда көпшилиги составлы терминлерден ибарат. Қарақалпақ тилинде кийим-кеншек атамалары жүдә көп. Оларды бир-биринен ажыратыў ушын түрли белгилери менен, қандай да бир нәрсеге усатыў, келип шыққан жерине, кийилиў орнына қарай, адам атларына байланыслы, үрп-дәстүрге байланыслы, материалына қарай, тигилиў үлгисине хәм т.б. белгилерине қарай аталыўы жүзеге келген. Демек, тилде жаңа сөзлерди, жаңа түсиниктиң атамаларын пайда етиўге улыўма тилдеги сөзлер үлкен әҳмийетке ийе. Сонлықтан сөз жасаўдың лексика-семантикалық усулы өнимли усуллардың бири есапланады.

Аффиксация усулы. Қарақалпақ тилиндеги кийим-кеншек атамалары төмендегидей сөз жасаўшы аффикслер арқалы жасалады.

-ша///-ше аффикси атлық сөзлерге жалғаныў арқалы сөздің мәнисине азы-кем өзгерис киргизеди яғный сол затты киширейтип көрсетеди. Мәселен, *гүртеше* хәм т.б. Қарақалпақ тилинде **-ша///-ше** аффикси арқалы жасалған сөзлер киширейтиў мәнисин жоғалтып, семантикалық жақтан өзгериўи нәтийжесинде жаңа лексикалық мәни билдирип келиўи де мүмкин: Мысалы, *ноғайша (көйлек), қарақалтақша (шөгирме)* т.б. Сөз жасаўшы аффикс жалғанғаннан соң пайда болған лексикалық бирлик, оның тийкарғы мәнисине тиккелей байланыслы болады, сол мәнини раўажландырады, соның тийкарында келип шығады. Қарақалпақ тилиндеги кийим-кеншек атамаларына байланыслы *жаўырынша, өңирше* атамалары усы тийкарда жасалған.

-шы///-ши аффикси атлық сөз жасаўда қарақалпақ хәм басқа түркий тиллеринде де ең өнимли қолланылатуғын аффикслердің бири болып табылады. Бирақ, кийим-кеншек атамаларын жасаўда бундай қәсийетке ийе емес. Бул аффикс кийим-кеншек лексикасында атлық сөзге қосылып, кәсип ийелери хәм ислеп шығарыўшы адамға байланыслы шахслардың атларын жасаўда өнимли қолланылады. Мысалы, *етикши, папақшы, малақайшы, мөреши, телпекши, тоқымашы, топпышы, бөзиши* сыяқлы дара атамаларды жасайды.

-ма///-ме аффикси фейил тийкарларынан атлық жасаўшы ең өнимли аффикслердің қатарына киреди. Н.К.Дмитриев **-ма///-ме** аффикси фейиллерден хәрекеттиң түрли халатлары нәтийжесинде пайда болған атлық яки келбетлик атамаларды жасайтуғынын айтады [2:41]. Түркий тиллери бойынша изертлеў алып барған Э.В.Севортян хәзирги түркий тиллериниң көпшилигинде социал хәм илимий характердеги жаңа терминлерди жаратыўда **-ма** аффиксиниң әҳмийети үлкен екенин көрсетеди [3:124-139]. Бул аффикс қарақалпақ тилинде кийим атамасын жасаўда фейил сөзлерине жалғаныўы арқалы иске асады. Мәселен, *шөгирме,*

түрме, шалма, шыпырма (малақай), сиклиме (қураш), қырма (қураш), шошайма (топпы).

Шөгирме атамасының келип шығыўы «батыў» мәнисиндеги шөк (*шөг*) сөзине **-ир** қосымтасы қосылыў нәтийжесинде пайда болған шөгир фейил сөзине **-ме** аффикси қосылыў арқалы *шөгирме* бас кийим атамасы жасалған, яғный шөгирмениң көриниси, дүзилиси де усы талқылаўға туўра келеди деп көрсетиледи [4:65]. Тилимизде айырым бас кийимлерди аўызеки сөйлеўде *шошайма* деп атаған. Бул атама шошайыў, соррыиў мәнисиндеги фейил сөз болған *шошай* сөзине **-ма** аффиксиниң қосылыўы арқалы аналогиялық усулда жасалған.

-шын///-шин аффикси *қулақшын* атамасының қурамында жасалған. **-шын///-шин** аффикси хәм оның мәнилери туўралы бир қанша илимпазлардың пикирлери ушырасады. Қулақшын – қулақ (ухо), **-шин** – ушын көмекши сөздің қысқарған формасы деген пикирлер бар [5:240]. Ал, М.Асомиддинованың мийнетинде қулақ (қулпок), **-шин** (сөз жасаўшы аффикс) сөзинен жасалған деп көрсетиледи [6:33]. Бирақ хәзирги тилимиздің көзқарасынан «қулақшын» атамасы морфемаларға бөлинбейтуғын түбир атама болып табылады.

-лық///-лик қарақалпақ тилинде атлық, келбетлик, санлық, рәуишлерден атлық жасаўда өнимли қолланылатуғын аффикс. Бул аффикслер түркий тиллерде сөз жасаўда ең өнимли аффикслерден бири болып есапланған. Ески түркий тиллерде кийим атамасын жасаўда өнимли жумсалған: *жаўлық* (орамал), *ишлик* (тон), *ёмғурлик* (плащ) атамаларын жасаған [7:20]. Бул аффикс хәзирги тилимизде кийим атамасын жасаўда өнимли емес. Ол арқалы кийим-кеншек лексикасында төмендегидей мәнилердеги сөзлерди жасайды. А) Сол заттың қолланылатуғын орнына байланыслы жаңа сөз (атама) жасайды: *төбелик*. В) Кийим-кеншекке арналған материалды: *костюмлик, палтолық, тонлық, көйлеклик, шалбарлық, жасаўлық* хәм т.б. С) Кийим бөлеклерин билдиретуғын атамаларды жасайды: *жеңлик, астарлық, белбеўлик, ишлик*-иштен салынуатуғын астар. Сондай-ақ, *күнлик кийим, жаўлық кийим* сыяқлы қоспа атамалардың биринши компоненти жасалады. Бул аффикс, көбинесе, өз алдына атама жасаў қәсийетине ийе емес. Бул аффикс ең ески түркий жазба естеликлеринде де: *қоллық, тонлығ* [8:31] болып, М.Қашғарийдың «ДЛТ» мийнетинде *etüklük sağrı* – етиклик, мәсилик тери, *äliklik*-қолғап, *šüklüg* – көйлек ийеси мәнисинде жумсалған [9:168]. Ески атамадағы *қоллық* (қолғап) сөзи де **-лық** аффикси арқалы жасалғаны, оның қолға тийисли екенлиги аңланады. Мысалы: базарда джун *қоллықлар* үч манат деп келтирилген [4:62].

-лы///-ли көпшилик жағдайларда атлықлардан келбетлик жасаўда қолланылатуғын ең өнимли аффикс. **-лы///-ли** аффикслери катнасқан кийим-кеншек атамалары аңласылған предметтиң бир компонентин жасаўда өнимли катнасады. Олардың қурамы морфологиялық модели бойынша

атлық+лы//ли аффиксли болып келген: А) Кийимнің көринисин билдирип келеді: *айдынлы (орамал), астарлы (кийим), бүрмели (көйлек), жағалы (кийим), зерли (геуіш), мөрели (шапан)* хәм т.б. Бунда кийим атамаларында оған тән болған белгилер аңлатылады. Ұақыттың өтиуі менен анықлауыш+анықланыушы белгиге ие бундай кийим-кеншек атамалары халық тәрәпинен ықшамластырылып қолланылыуы нәтийжесинде курамындағы анықланыушы сөзди қосып айтыу зәрүрлиги болмай қалады. Мәселен, *айдынлы орамал < айдынлы, жағалы кийим < жағалы, мәдели орамал < мәдели* болып қолланылады.

В) Кийим арқалы адамның хәр түрли сапалық хәм т.б. белгилерин билдирип келеді: *тонлы* – тон кийген адам, *орамаллы* – орамал тартқан хаял, *қурашлы-басына* кураш кийген адам, *сеңсеңли, сырмақлы, мәсили* хәм т.б.

-ақ//-ек//-к аффикси фәйил сөзлерге жалғанып, предметтің хәр қыйлы қасийетине байланыслы белгини билдиреди. Бул кийим-кеншек атамасында да ушырасады. мысалы, *жатақ (малақай,)* сондай-ақ, сөйлеу тилинде *жырық* (юбка), *салтылдақ* (тапочка) жасалған.

-мақ//-мек, -пақ//-пек аффикс модели арқалы фәйил тийкарларынан *сырмақ, орайпек* кийим атамалары жасалады. Ески жазба естеликлери тилинде-мақ аффикси арқалы *örmak* кийим атамасы жасалғанын көриуимизге болады [10:389]. *Орайпек* атамасы ора мәнисин билдиретуғын фәйил сөздің тийкарына -пақ//-пек аффиксиниң қосылыуы арқалы жүзеге келген. Түбир хәм қосымтаның ортасындағы -й бириктириуши элемент инфикс деп есаплауға болады. Инфикс – латын сөзи болып, «арасы, ортасына бекитилген» деген мәнидеги хәм түбирдің арасында келетуғын элемент: дуавит деп келтирилген [11:45-46]. *Орайпек* сөзиниң ортасында келген-й бириктириуши элемент хәзирги ұақытта сиңисип кеткен хәм түбир сөзге айналған. Сиңисиу бурын морфемаларға ажыралатуғын сөзлердің енди ажыралмайтуғын бир түбир морфемаға айналыуы есапланады.

-са//-се аффикс модели арқалы кийим-кеншек атамасынан *жеңсе* атамасы жасалған.

-сыз//сиз аффикс модели арқалы хаял-қызлардың жеңи жоқ кийими *жеңсиз* атамасы жасалған.

-қыш//-киш, ғыш//-гиш аффикси фәйил сөзлерге жалғанып, белгиле бир предметке тән сынлық, сапалық қасийетти билдиреди. Мысалы: Кеңестің адам урмағаны қайда! – деди бир орта жастағы, *қыстырғыш дегелейли* биреу (Ш.Сейтов). Демек, бул аффикс атлық хәм келбетлик сөзлерди жасайды.

-ы//-и аффикси предметтің белгиле бир халыққа ямаса миллетке тийисли белгисин билдиреди [12:50]. Бул аффикс пенен жасалған келбетликлер жеке халында, яғный бирикпениң анықланыушы сыңарысыз предмет мәнисин аңлатып келе алмайды. Бундай жағдайда -ы//-и аффиксли лексикалық бирлик курама терминнің сыңары хызметин атқарады. Мысалы: *шыйразы шапан, бухары шайы, қарақалпақы шөгирме, өзбеки шапан, қазақы тумак, кавказы папак, былғары етик, гүдәри белбеу*.

Сөз қосылыу ысылы. Еки хәм оннан да артық сөзлердің бир-бирине қосылыуы арқалы дөрәнди сөзлердің бир түри – қоспа сөзлер жасалады. Қоспа сөзлер еки хәм оннан артық мәниле сөзлердің узак ұақытлар дауамында бирге қолланылып турақласыуынан жасалады. Кийим-кеншек атамалары лексикасында қоспа сөз түриндеги атамалар жүдә көп ушырасады. Сөз қосылыу ысылы арқалы жасалған кийим атамалары сыртқы формасы, компонентлериниң қосылыуына қарай еки түрге бөлинеди. Бириншиси, еки түбир сөздің биригиуи арқалы жасалған бириккен кийим-кеншек атамалары болады. Мәселен, *қолғап* сөзи қол+қап, *ийткөйлек* < ийт+көйлек, *жеңуш* < жең+ушы, *мәшкеби* < мәш+кеби, *шалшекпен* < шал+шекпен, *бизөкше* < биз+өкше, *тыштабан* < тыс+табан, *ийтқулақ* < ийт+қулақ, *үшқулақ* < үш+қулақ, *мойынбау* (галстук) < мойын+бау, *аққас* < ақ+қас, *ешкитон* < ешки+тон, *қойтон* < қой+тон, *байпақ* < пай+қап, *дизгийим* < дизе+кийим сыяклы кийим атамалары бириккен атамалар болып табылады.

Екиншиси, еки хәм оннан артық түбир сөздің дизбеклесиуи арқалы жасалған курама кийим-кеншек атамалары болып есапланады.

Жуумақлап айтатуғын болсақ, кийим-кеншек атамаларының жасалыу жолларын көрсетиу арқалы сол атамалардың келип шығыу тарийхы хәм семантикасы анықланады. Қарақалпақ тилиндеги кийим-кеншек атамалары да өзиниң жасалыу жолларына, морфологиялық қурылысына ие.

Әдебиятлар

1. Нажимов П.А. Қарақалпақ тилинің сөз жасалыу системасы. Филология илимлери докторы илимий дәрежесин алыу ушын жазылған диссертация. –Нөкис: 2020.
2. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. –Москва: «Восточная литература», 1962.
3. Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. –Москва «Наука», 1966.
4. Норбоева Ш. Хоразм шеваларидаги кийим-кечак номларининг структур-семантик тадқиқи. Филол. Фан. Фалс. Док. (PhD) дисс. –Тошкент: 2017.
5. Нурмағамбетов Э. Туркменистандағы қазақтар тіліндегі кейбір сөздердің этимологиясы. –Алматы: 1965.
6. Асомиддинова М. Кийим-кечак номлари. –Тошкент: «Фан», 1981.
7. Орузбаева Б.О. Словообразование в киргизском языке. / АДД. –Фрунзе: 1964.
8. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. –М.: Изд-во АН СССР, 1951.
9. Махмуд Қашғарий. Девону луғотит турк. I жилд. –Тошкент: «Фан», 1960.
10. Древнетюркский словарь. –Л.: «Наука», 1969.
11. Patullaeva G.S. Qaraqalpaq tilindegi so'zlerdin' morfemalıq qurılısı. –Tashkent: «Bayoz», 2015.
12. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. –Нөкис: «Билим», 1994.

РЕЗЮМЕ. Бу мақолада тилимиздаги кийим-кечак номларига тегишли материалларни таҳлил қилиб, уларнинг ясашиш йўллари лексик-семантик усул, аффиксация усули ва сўз қўшилиш усуллари орқали амалга ошиши қайд қилинди. Лексика-семантик усулда ясалган атамалар тилда аввалдан бор бўлган сўзларнинг семантикаси ўзгариш натиijasида юзага келганлиги аниқланган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье проведен анализ материалов, имеющих отношение к наименованиям предметов одежды, показаны способы образования данных наименований, такие как, лексико-семантический способ, способ аффиксации, а также сложные слова. Установлено, что новые слова, образованные лексико-семантическим способом появились в результате изменения семантики уже существующих слов.

SUMMARY. This article talks about the ways of forming the names of clothing items in the Karakalpak language. The analysis of materials related to the names of clothing items is carried out, the methods of forming these names are shown, such as the lexico-semantic method, the method of affixation, as well as complex words. It was found that new words formed in a lexico-semantic way appeared as a result of changes in the semantics of already existing words.

ʼAdebiyattanıw

ОБРАЗ МАХМУДА КАШГАРИ В ИСТОРИЧЕСКОМ РАССКАЗЕ
З.М.Амиркулова – доктор философии по филологическим наукам, доцент
Термезский университет экономики и сервиса

Таянч сўзлар: тарих, ҳикоя, адабиёт, образ, мустақиллик, ижодкор, муаллиф, Махмуд Қошғарий, Миркарим Осим, Хожи Фаррух .

Ключевые слова: история, литература, образ, независимость, создатель, автор, Махмуд Кошгари, Миркарим Осим, Хожи Фаррух.

Key words: history, history, literature, image, independence, creator, author, Mahmud Koshg'ari, Mirkarim Osim, Xoji Farrux.

Введение. Благодаря независимости, как и во всех сферах, наша национальная литература имеет возможность решать свою судьбу. Стремление идти в ногу с процессами мировой литературной и художественной мысли, твердо стоя на национальной почве, стало сегодня главным талисманом творческих людей [8:256].

Давно известно, что боль нации поднимается до уровня боли, поступков и гордости человека. Если это наполняет или восхищает наблюдениями, это может быть настоящее произведение искусства. К счастью, такие работы, особенно истории, создаются [1:19].

Главной особенностью художественной литературы является то, что она является одной из форм общественного сознания. Поскольку литература создает образ через слова, она способна максимально выразить жизнь и человека по отношению к другим видам искусства. Абдулхамид Сулеймон оглы Чулпон "Что такое литература?" В своей статье под названием «Важность литературы» он написал: "Столько, сколько нам нужно воды для нашего постоянно движущегося тела, нам нужно столько мокрой литературы для нашей души, которая загрязнена всякой черной грязью на жизненном пути. Если литература живет, нация живет. Конец нации, чья литература не умерла и чья литература еще не разработана и писатели не воспитаны, однажды будет лишен мысли, мысли и постепенно разрушится ..." [2:49].

В свете вышесказанного мы должны понимать, что нация с литературой не умрет, нация с литературой будет жить вечно. В узбекской литературе создание произведений на тему исторических деятелей всегда было важной традицией.

Независимость в нашей стране открыла широкие возможности в этой области. В результате ряд произведений искусства на тему исторических деятелей появился в узбекской литературе. Известно, что в литературе периода, предшествовавшего независимости, эта тема трактовалась по-разному с художественной точки зрения. Произведения об исторических деятелях (бывшего советского периода) состояли из сборника исторических фактов, который охватывал бы события в жизни и деятельности исторических деятелей [6:208].

Основная часть. Жизнь Беруни, Хорезми, Ибн Сино, Ахмада Фергани, Бахауддина Накшбанда, Абдухалика Гиждувани, Амира Темура, Мирзо Улугбека, Алишера Навои, Бабура, Машраба, Джалолиддина Мангуберди, Темура Малика Создан ряд произведений художественной интерпретации. В большинстве этих работ одна вещь заключалась в том, что советская политика бросала тень.

Но накануне независимости наших писателей особенно интересует история, историческая тема. Особенно в годы после провозглашения независимости было много историй о художественной интеграции исторического прошлого. Как и в других литературных жанрах,